

Mediating Ethics in the Scholarly and Practical Conduct of Mullā ‘Abdallāh Bahābādī Yazdī: Reflections on Argumentative Style and Social Practice

Mohammad-Taghi Eslami ¹

Article info	Abstract
Original Article DOI: 10.30470/er.2026.2080657.1503 Submission History Received: 12/12/2025 Revised: 16/02/2026 Accepted: 28/04/2026 Published: 23/07/2026 Conflict of Interests The authors declare no conflict of interest. Funding/Support This research has not received any financial support from funding organizations. Extraction This article has not been extracted from thesis. AI Usage Artificial intelligence tools were used (about 10%) for formal editing and preparing the extended English abstract..	Mullā Najm al-Dīn ‘Abdallāh Bahābādī Yazdī (d. 981 AH), widely known through the “Ḥāshiya-ye Mullā ‘Abdallāh,” stands at a pivotal intersection of scholarly traditions and Safavid-era socio-political realities. This article asks whether his argumentative style and practical conduct can be described through a coherent ethical pattern that may be called “mediating ethics.” By mediating ethics, we mean a cluster of epistemic virtues and practical dispositions through which a religious scholar, while remaining faithful to inherited tradition, reduces the intensity of conflict between competing poles (reason and transmission, Shi‘i and Sunni learning, seminary and state) and seeks workable forms of coexistence. Using a descriptive–analytical method and drawing on biographical sources alongside close reading of selected passages from his legal gloss on al-‘Allāma al-Ḥillī’s <i>Irshād al-Adhhān</i>, the study identifies epistemic, normative, and institutional dimensions of his mediation. The findings suggest that Bahābādī combined critical traditionalism in scholarship with a measured engagement in public administration in Najaf, thereby offering a historically grounded model for contemporary debates on legal reasoning, religious authority, and relations with confessional “others.” Keywords: Mullā ‘Abdallāh Bahābādī Yazdī; Mediating Ethics, Dialogical Scholarly Conduct, Tradition-Constituted Rationality, Inter-Confessional Coexistence.

1. Assistant professor, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran. m.eslami@isca.ac.ir

Introduction

Modern Muslim debates about “tradition” and “social change” often oscillate between two extremes: a secular-modernist narrative that treats tradition as an obstacle to progress, and a fundamentalist stance that treats modern social transformations as threats to be resisted wholesale. Both perspectives, however, can underappreciate the rich repertoire of premodern scholarly practices that negotiated intellectual plurality and political pressure without abandoning confessional commitments. Safavid-era Shi‘i history, especially the shifting relationships between seminaries, shrine institutions, and imperial power, offers instructive cases of such negotiation.

Bahābādī Yazdī is particularly suitable for this inquiry because his life traversed several key milieus: a local background in Bahābād and Yazd; advanced training in Shiraz, a center where philosophy, logic, and scholastic debate flourished; and, finally, an institutional role in Najaf, where the administration of the ‘Alawī shrine and the city’s governance required navigating competing authorities and diverse publics. The study proposes that these experiences crystallized into an “ethics of mediation,” not as a modern political program, but as a discernible pattern of scholarly and social action within a tradition.

Conceptually, the analysis draws on Alasdair MacIntyre’s account of tradition-constituted rationality and Talal Asad’s notion of “Islamic discursive tradition” to situate Bahābādī’s practice as an intra-traditional form of reasoning: one that is shaped by inherited vocabularies yet remains capable of criticism, refinement, and practical adaptation under changing conditions.

Body Main

1. Historical Setting and Institutional Location

Biographical and local-historical sources depict Bahābādī as a conduit between multiple networks: the scholastic culture of Shiraz, the developing Najaf seminary, and Safavid political interests in Iraq’s shrine cities. This positioning matters ethically because it places the scholar in overlapping “identity maps.” He is simultaneously a participant in shared Islamic scholastic curricula (logic and legal theory) and a custodian of specifically Shi‘i institutional life (the Najaf shrine and its administrative economy). In such contexts, mediation is not a mere personal trait; it becomes a structural necessity for sustaining communal life.

2. Epistemic Mediation Through Scholastic Commentary

A distinctive feature of post-classical Islamic learning is the economy of commentaries, glosses, and super-glosses. In this genre, the scholar does not sever ties with authoritative texts; instead, he enters them, adopts their terminology, and then critiques or refines arguments “from within.” Bahābādī’s engagement with widely taught logical and legal materials, including texts associated with Sunni scholastic lineages, exemplifies this dialogical posture. Epistemic mediation here involves: (a) precision

in formulating objections, (b) charitable reconstruction of rival positions, and (c) critique that targets arguments rather than persons. Such practices shift disagreement from identity-based antagonism to reason-guided contestation, thereby producing what may be called a form of “scholarly civility.”

3. Normative Mediation in Legal Reasoning

Close reading of the gloss on *Irshād al-Adhhān* suggests that Bahābādī’s jurisprudential reasoning repeatedly mobilizes norms that stabilize social relations: avoidance of undue harm (lā ḍarar), attention to hardship (lā ḥaraj), and recourse to customary understanding (‘urf) when textual indicators are not decisive. The study’s case analyses (e.g., the meaning of “possession” in sales of immovables, the temporality of claiming pre-emption, and guardianship over minors’ property) show a consistent orientation: rights should not be construed so expansively that they become tools of injury, yet they should not be restricted without adequate proof. This “balanced calibration” functions as mediation between the poles of strict restriction and permissive laxity, and it reflects a justice-oriented reading of fiqh as a discipline for regulating relationships rather than merely prescribing individual ritual compliance.

4. Institutional Mediation in Najaf: Engagement Without Reduction

Historical reports attribute to Bahābādī and his family (Beyt al-Malālī) roles that combined scholarship, shrine custodianship, and, at times, municipal governance. In the volatile Safavid–Ottoman contest over Iraq, Najaf could easily become an arena for escalated confessional conflict. The ethical significance of Bahābādī’s institutional conduct lies in the attempt to maintain the shrine’s sanctity, protect pilgrims’ welfare, and preserve the seminary’s continuity, while avoiding the reduction of religious authority to a mere instrument of state legitimacy. Mediation at this level therefore combines responsibility for public goods with an insistence—at least as implied by the sources—on retaining a distinct scholarly identity.

Taken together, these dimensions justify speaking of “mediating ethics” as a coherent pattern: epistemically, through dialogical scholarship; normatively, through justice- and harm-sensitive legal reasoning; and institutionally, through responsible engagement that seeks stability without surrendering moral independence.

Conclusion

This study proposed “mediating ethics” as an interpretive lens for understanding Mullā ‘Abdallāh Bahābādī Yazdī’s scholarly and practical conduct. Rather than portraying him as either a compliant agent of political power or an isolated ascetic scholar, the article highlights a third possibility: an intra-traditional actor who manages tensions among competing commitments through identifiable virtues and constraints. Epistemically, he models a critical traditionalism grounded in the grammar of scholastic debate; normatively, he employs fiqh to reduce unjust harm and relational instability; and institutionally,

he assumes public responsibility while attempting to safeguard the autonomy of scholarly authority.

The contemporary relevance of this case is limited but meaningful. It does not license projecting modern agendas onto a Safavid-era scholar; instead, it provides historical resources for thinking about typologies of religion–state relations, the ethics of disagreement, and the conditions under which legal reasoning can support coexistence in plural societies. Further research should expand the textual base by examining Bahābādī’s other glosses and comparing his pattern of engagement with contrasting Safavid-era models (such as more separatist scholarly stances), thereby sharpening the analytical usefulness of “mediating ethics” as a concept within Islamic ethical and legal studies.

References

- Afandī Isfahānī, ‘Abd Allāh Ibn ‘Īsā Beg. (1401 AH). *Riyāḍ al-‘Ulamā’ wa Ḥiyāḍ al-Fuḍalā’*. Taḥqīq: Sayyid Aḥmad Ḥusaynī. Qom: Kitābkhāneh-ye Āyatollāh Mar‘ashī Najafī va Bonyād-e Pajūhesh-hā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Rażavī. [In Arabic].
- Āl-Maḥbūbah, Ja‘far Ibn Bāqir. (1406 AH/1986 CE). *Māḍī al-Najaf wa Ḥāḍiruhā*. Beirut: Dār al-Aḍwā’. [In Arabic].
- Bahābādī Yazdī, Mullā ‘Abd Allāh. (1395 SH). *Ḥāshiyah ‘alā Irshād al-Adhhān*. Taḥqīq va Taṣḥīḥ: Ismā‘īl Beg al-Mandalāwī. Dabīrkhāneh-ye Kongreh-ye Beyn al-Melalī-ye Mullā ‘Abd Allāh Bahābādī Yazdī. [In Arabic].
- Ja‘farīān, Rasūl. (1387 SH). *Tārīkh-e Tashayyo ‘Dar Īrān Az Āghāz Tā Ṭolū’-e Dowlat-e Ṣafavī*. Tehran: Nashr-e ‘Elm. [In Persian].
- Ja‘farīān, Rasūl. (1398 SH). *Ṣafavīyeh Dar ‘Arseh-ye Dīn, Farhang Va Sīyāsāt*. Qom: Pazhūheshgāh-e Ḥowzeh Va Dāneshgāh. [In Persian].
- Ḥarż al-Dīn, Muḥammad. (1405 AH). *Ma‘ārif al-Rijāl Fī Tarājīm al-‘Ulamā’ wa al-Udabā’*. Qom: Kitābkhāneh-ye Āyatollāh Mar‘ashī Najafī. [In Arabic].
- Ḥarż al-Dīn, Muḥammad Ḥusayn. (1385 SH/1427 AH). *Tārīkh al-Najaf al-Ashraf*. Qom: Enteshārāt-e Dalīl Mā. [In Arabic].
- ‘Abdī-Pūr, Ḥasan. (1395 SH). *Barrasi Va Taḥlīl-e Sīreh-ye ‘Elmī Va ‘Amalī-ye Mullā ‘Abd Allāh Bahābādī Yazdī*. Dabīrkhāneh-ye Kongreh-ye Beyn al-Melalī-ye ‘Allāmeḥ Mullā ‘Abd Allāh Bahābādī. [In Persian].
- Mardī, ‘Abbās-‘Alī. (1395 SH). *Shenākht-Nāmeḥ: Zendegī Va Āthār-e ‘Allāmeḥ Mīrzā ‘Abd Allāh Bahābādī Yazdī*. Dabīrkhāneh-ye Kongreh-ye Beyn al-Melalī-ye ‘Allāmeḥ Mullā ‘Abd Allāh Bahābādī. [In Persian].
- Khamene‘ī, Sayyid ‘Alī. (1386 SH). “Didār-e Ṣad-Hā Nafar Az ‘Ulamā, Fuḍalā, Rūḥāniyān Va Ṭollāb-e Ostān-e Yazd”. Retrieved On 26 Feb 2026 from: <https://www.leader.ir/fa/content/3136>. [In Persian].
- Abisaab, Rula Jurdi. (1994). “The Ulama of Jabal ‘Amil in Safavid Iran, 1501–1736: Marginality, Migration and Social Change”. *Iranian Studies*, 27(1–4), 103–122.
- Abou El Fadl, Khaled. (2001). *Speaking In God’s Name: Islamic Law, Authority, and Women*. London: Oneworld Publications.
- Abou El Fadl, Khaled. (2005). “The Place of Ethical Obligations in Islamic Law”. *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 4(1), 1–40.
- Asad, Talal. (2009). “The Idea of an Anthropology of Islam”. *Qui Parle*, 17(2), 1–30.
- Bano, Masooda (Ed.). (2019). *Modern Islamic Authority and Social Change, Vol. 1: Evolving Debates in Muslim Majority Countries*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cole, Juan Ricardo. (1988). *Roots Of North Indian Shi‘ism In Iran and Iraq: Religion and State in Awadh*. Berkeley: University Of California Press.
- El-Rouayheb, Khaled. (2010). *Relational Syllogisms and The History of Arabic Logic, 900–1900*. Leiden: Brill.
- El-Rouayheb, Khaled. (2015). *Islamic Intellectual History in The Seventeenth Century: Scholarly Currents in The Ottoman Empire and The Maghreb*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heern, Zackery M. (2011). *Usuli Shi‘ism: The Emergence of an Islamic Reform Movement in Early Modern Iraq and Iran*. (PhD Diss.). University Of Utah.

- MacIntyre, Alasdair. (1988). *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame: University Of Notre Dame Press.
- MacIntyre, Alasdair. (1994). *Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopedia, Genealogy, And Tradition*. Notre Dame: University Of Notre Dame Press.
- Moten, Abdul Rashid. (2011). "Modernity, Tradition and Modernity in Tradition in Muslim Societies". *Intellectual Discourse*, 19(1), 1–20.
- Scott, David, & Hirschkind, Charles (Eds.). (2006). *Powers of The Secular Modern: Talal Asad and His Interlocutors*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Zubaida, Sami. (2009). *Islam, The People and The State: Political Ideas and Movements in The Middle East*. (3rd Ed.). London: I.B. Tauris.

تأملات اخلاقی

دوره هفتم، شماره دوم (پیاپی ۲۶)، تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۷۳-۹۸

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۱۵۹ / شاپا چاپی: ۴۸۱۰-۲۶۷۶

<https://jer.znu.ac.ir>

تأملات اخلاقی
نشریه علمی دانشگاه زنجان

اخلاق میانجی‌گر در سیره علمی و عملی ملاعبدالله بهابادی یزدی،

تأملی در سبک استدلال و رفتار اجتماعی یک عالم شیعی

محمدتقی اسلامی^۱

اطلاعات مقاله	چکیده
DOI: 10.30470/er.2026.2080657.1503	ملا نجم‌الدین عبدالله بهابادی یزدی (م. ۹۸۱ق) از عالمان اثرگذار شیعه در قرن دهم هجری است. پرسش اصلی مقاله این است که آیا می‌توان بر اساس سبک استدلالی و رفتار عملی ملاعبدالله از نوعی «اخلاق میانجی‌گر» سخن گفت؟ مقصود از اخلاق میانجی‌گر منظومه‌ای از فضایل و رویه‌های معرفتی و عملی است که در آن عالم دینی در متن تعارض‌های معرفتی، مذهبی و سیاسی می‌کوشد با حفظ وفاداری به سنت، میان قطب‌های متخاصم (عقل و نقل، تشیع و تسنن، حوزه و دولت) نسبت کم‌تنش و سازنده‌ای برقرار کند. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع دست‌اول و ثانوی، به بازسازی زمینه تاریخی و زیست‌جهان او می‌پردازد و سپس با الهام از مفهوم «عقلانیت سنت‌مند» در فلسفه اخلاق معاصر و «سنت گفتمانی اسلامی»، مؤلفه‌های اخلاق میانجی‌گر در سیره علمی و عملی او را استخراج می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که ملاعبدالله در سطح نظری، با اتخاذ رویکردی حاشیه‌نگار و گفت‌وگومحور نسبت به متون منطقی و فقهی اهل سنت و شیعه، و در سطح عملی، با پذیرش مسئولیت اداره نجف و بهره‌گیری حساب‌شده از فرصت‌های قدرت صفوی، توانسته است میان وفاداری به هویت شیعی و ضرورت همزیستی مذهبی و سیاسی، توازن قابل‌توجه برقرار کند. این الگو می‌تواند برای مباحث معاصر فقه و اخلاق اسلامی، به‌ویژه در باب نسبت دین و دولت و شیوه مواجهه با «دیگری» مذهبی، الهام‌بخش باشد.
مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۱ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۱۱/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۵/۰۱	
حمایت مالی و تعارض منافع مقاله حامی مالی و تعارض منافع ندارد.	
استخراج این مقاله متخذ از رساله/پایان‌نامه نیست.	
استفاده از هوش مصنوعی در نگارش این مقاله از هوش مصنوعی در حدود ۱۰ درصد برای بازنگری صوری و تنظیم چکیده گسترده انگلیسی استفاده شده است.	
	واژه‌های کلیدی: ملاعبدالله یزدی، اخلاق میانجی‌گر، اخلاق گفت‌وگومحور، عقلانیت سنت‌مند، گفت‌وگوی بین‌مذهبی.

مقدمه

نسبت میان «سنت» و «تحول اجتماعی» از پرسش‌های محوری جوامع مسلمان در دوران معاصر است. جریان‌های مختلف فکری، از تجددگرایی سکولار تا بنیادگرایی دینی، هر یک پاسخ‌های خاص خود را به این پرسش داده‌اند؛ (Moten, 2011; Scott & 2009; Hirschkind, 2006; Bano, 2019; Zubaida, 2009) اما بخش مهمی از این پاسخ‌ها، به‌ویژه در سطح نظریه، از تجربه تاریخی عالمان مسلمان در دوران پیشامدرن غفلت می‌کند. در حالی که در تاریخ اسلام، الگوهای متنوعی از تعامل میان علما، دولت‌ها و جوامع چندمذهبی دیده می‌شود که مطالعه آنها می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای اندیشه فقهی و اخلاقی معاصر بگشاید (مردی، ۱۳۹۵؛ جعفریان، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۱۰).

ملا نجم‌الدین عبدالله بهابادی یزدی، معروف به میرزا عبدالله و صاحب «حاشیه ملا عبدالله»، از جمله شخصیت‌هایی است که سیره علمی و عملی او فرصت چنین مطالعه‌ای را فراهم می‌آورد. شناخت‌نامه‌ای که درباره زندگی، خاندان، آثار و نفوذ علمی وی تدوین شده است، به‌روشنی نشان می‌دهد که او حلقه واسط میان مکتب فلسفی شیراز، حوزه رو به گسترش نجف، و ساختار سیاسی دولت صفوی بوده است (مردی، ۱۳۹۵؛ جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۸۵۵). همچنین، پژوهش‌ها درباره سیره علمی و عملی او، نقش وی را در پیوند میان سنت‌های علمی و ضرورت‌های اجتماعی و سیاسی عصر صفوی برجسته می‌کند (عبدی‌پور، ۱۳۹۵).

پرسش مقاله حاضر آن است که آیا می‌توان با تکیه بر این داده‌ها، از الگویی اخلاقی با عنوان «اخلاق میانجی‌گر» در سیره ملاعبدالله سخن گفت؟ اخلاقی که در آن، عالم شیعی نه به انزوای کامل از ساختار قدرت و سنت‌های دیگر تن می‌دهد و نه در آنها حل می‌شود، بلکه با عقلانیتی سنت‌مند، میان این ساحات متعارض نوعی میانجی‌گری نظری و عملی برقرار می‌کند. برای پاسخ به این پرسش، مقاله از سه گام اصلی تشکیل شده است:

۱. بازسازی زمینه تاریخی و اجتماعی زندگی و فعالیت‌های ملاعبدالله در بهاباد، شیراز و نجف؛

۲. تحلیل سبک استدلالی او در آثار منطقی و فقهی، به‌ویژه در حاشیه تهذیب المنطق و حاشیه ارشاد الأذهان؛

۳. بررسی رفتار اجتماعی و سیاسی او در مقام کلیددار و حاکم نجف و تبیین مؤلفه‌های اخلاق میانجی‌گر در این رفتار.

در این مسیر، علاوه بر منابع فارسی و عربی، از برخی مباحث نظری در فلسفه اخلاق معاصر، مانند مفهوم «عقلانیت سنت‌مند»^۱ در اندیشه السدیر مک‌این‌تایر،^۲ و در مطالعات دین، مانند نظریه «سنت گفتمانی اسلامی»^۳ در آثار طلال اسد،^۴ بهره گرفته می‌شود تا امکان گفت‌وگوی مفهومی میان سیره ملاعبدالله و ادبیات نظری جدید فراهم شود.

1. Traditional rationality

2. Alasdair MacIntyre

3. Islamic Discursive Tradition

4. Talal Asad

۲. چارچوب نظری و ادبیات پژوهش

این پژوهش از دو مفهوم عقلانیت سنت‌مند و اخلاق میانجی‌گر بهره می‌گیرد که اولی در فلسفه اخلاق معاصر توسط السدیر مک‌این‌تایر در ادامه نقد فردگرایی اخلاق مدرن مطرح شده است. از نظر مک‌این‌تایر، عقلانیت عملی و اخلاقی همیشه در چارچوب سنت‌های تاریخی معین شکل می‌گیرد و داوری‌های ما درباره خیر و فضیلت، ریشه در روایت‌های جمعی و نهادهای تاریخی دارد (MacIntyre, 1988, p. 349-350). عقلانیت، در این معنا، نه امری خنثی و جهان‌شمول به معنای لیبرالی، بلکه امری درون‌سنتی است که در دل مناقشات مستمر یک جماعت شکل می‌گیرد (MacIntyre, 1994, p. 117). در امتداد دیدگاه مک‌این‌تایر در حوزه مطالعات اسلامی، طلال اسد با طرح مفهوم «سنت گفتمانی اسلامی» بر این نکته تأکید می‌کند که «اسلام» را باید به‌مثابه مجموعه‌ای از گفتمان‌ها، نهادها و اشکال زیست دینی فهمید که در فرایند مستمر تفسیر و مناقشه، تداوم می‌یابند (Asad, 2009, p. 1-30). عالمان، محدثان، فقیهان و صوفیان، در تعامل با متون و با یکدیگر، دائماً حدود و ثغور این سنت را بازتعریف می‌کنند. اگر این دو دیدگاه را به‌عنوان چارچوب نظری بپذیریم، سیره ملاعبدالله را می‌توان نمونه‌ای از «کنش درون‌سنتی» دانست؛ کنشی که در آن عالم شیعی درون سنت مشترک اسلامی (منطق و فقه مدرسه‌ای) و سنت خاص شیعی (فقه امامی، باور به امامت، نهاد نجف) حرکت می‌کند و تلاش دارد در مواجهه با تحولات سیاسی و مذهبی عصر صفوی، استدلال‌هایی عقلانی و وفادار به این سنت‌ها عرضه کند.

و اما درباره مفهوم اخلاق میانجی‌گر، با تکیه بر این مبانی، در این مقاله «اخلاق میانجی‌گر» را چنین تعریف می‌کنیم:

۱. در سطح معرفتی (اپیستمیک): التزام به استدلال دقیق، احترام به آراء رقیب، تلاش برای فهم منصفانه دیدگاه‌های دیگر و نقد آنها از درون زبان و منطق خودشان. در این سطح، میانجی‌گری یعنی علمی‌کردن اختلاف و تبدیل منازعه به گفت‌وگو.
  ۲. در سطح هنجاری: ترجیح تفسیرهایی از شریعت و سنت که امکان زیست مشترک عادلانه را در جامعه متکثر تقویت می‌کند؛ اجتناب از قرائت‌هایی که به حذف یا تحقیر دیگران می‌انجامد؛ و لحاظ کردن پیامدهای اجتماعی احکام در فرآیند اجتهاد.
  ۳. در سطح رفتاری: پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی و حتی سیاسی، به‌منظور دفاع از منافع جامعه دینی و حفظ حرمت اماکن مقدس؛ در عین حفظ استقلال علمی و اخلاقی و پرهیز از فروکاستن دین به ابزار مشروعیت‌بخشی به قدرت.
- به بیان دیگر، «میانجی‌گر» کسی است که هم‌زمان در دو یا چند «نقشه هویتی» حضور دارد و می‌تواند میان آنها رفت و برگشت کند، بدون آن‌که در هیچ‌یک کاملاً حل شود یا دیگری را نفی کند. در مورد ملاعبدالله، این نقشه‌ها عبارت‌اند از: مکتب فلسفی شیراز، سنت فقهی نجف، هویت شیعی، سنت منطقی مشترک جهان اسلام، و ساختار قدرت صفوی - عثمانی.
- در بخش پیشینه پژوهش خواهیم دید که مورخان منطق و فقه شیعی، عملاً علما را در موقعیتی میانجی‌گر میان سنت و قدرت نشان داده‌اند؛ مقاله حاضر بر همین بنیاد، می‌کوشد این میانجی‌گری را به‌صورت یک الگوی اخلاقی منسجم در سیره ملاعبدالله صورت‌بندی کند.

۳. منابع و روش پژوهش

داده‌های تاریخی و کتاب‌شناختی این پژوهش عمدتاً بر سه پایه استوار است: شناخت‌نامه میرزا عبدالله بهابادی یزدی (مردی، ۱۳۹۵) برای بازسازی زندگی، خاندان و نفوذ اجتماعی؛ بررسی و تحلیل سیره علمی و عملی ... (عبدی‌پور، ۱۳۹۵) برای تحلیل سیره فردی-اجتماعی و نسبت با دولت صفوی؛ و متن تحقیق‌شده‌ی حاشیه/ارشاد/الأذهان (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵) به‌عنوان متن اصلی تحلیل روشی و هنجاری. ارجاعات تکمیلی به سایر آثار و منابع تراجم، به‌صورت موردی در پاورقی‌ها آمده است.^۱

و اما روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. ابتدا داده‌های تاریخی و کتاب‌شناختی مرتبط با زندگی، تحصیلات، مناصب و آثار ملاعبدالله گردآوری و دسته‌بندی شده؛ سپس با تحلیل محتوای بخش‌هایی از حاشیه تهذیب‌المنطق و حاشیه/ارشاد/الأذهان، سبک استدلالی او استخراج شده است. در مرحله بعد، با استفاده از مفاهیم «عقلانیت سنت‌مند» و «سنت گفت‌مانی»، داده‌های تاریخی و تحلیلی در قالب مدلی از «اخلاق میانجی‌گر» بازتفسیر شده است. این پژوهش از یک‌سو، ماهیت میراث‌پژوهانه دارد (زیرا بر متون و تراجم متقدم تکیه می‌کند) و از سوی دیگر، در سطح نظری با ادبیات فلسفه اخلاق و مطالعات دینی معاصر گفت‌وگو می‌کند.

۴. پیشینه پژوهش

در ادبیات پژوهشی معاصر درباره تاریخ فکری و فقهی اسلام در دوره متأخر، مجموعه‌ای از آثار - که عمدتاً هنوز ترجمه فارسی رسمی نیافته‌اند - چارچوبی فراهم می‌کنند که در آن می‌توان سیره علمی و عملی ملاعبدالله بهابادی را به‌صورت مقایسه‌ای تحلیل کرد. در حوزه تاریخ اندیشه، نوشته‌های خالد الروایه‌ب جایگاه ویژه‌ای دارد. او در کتاب تاریخ عقلانیت/اسلامی در قرن هفدهم: جریان‌های دانشی در امپراطوری عثمانی و مغرب نشان می‌دهد که قرن هفدهم میلادی را نباید عصر «افول» اندیشه اسلامی دانست، بلکه دوره‌ای است که در آن سنت‌های منطقی، کلامی و فلسفی در قالب شبکه‌ای از حاشیه‌ها، شروح و مباحثات در جغرافیای گسترده عثمانی و مغرب تداوم می‌یابد (El-Rouayheb, 2015, p. 1-3). نکته مهم برای این مقاله آن است که الروایه‌ب، با تأکید بر نقش حاشیه‌نویسی، منطق مدرسه‌ای را یکی از محورهای اصلی این تداوم می‌داند؛ تحلیلی که می‌توان آن را به حاشیه ملاعبدالله بر تهذیب‌المنطق تعمیم داد.

اثر دیگر الروایه‌ب، قیاس‌های رابطه‌ای و تاریخ منطق عربی ۹۰۰-۱۹۰۰ است که او در این اثر با تمرکز بر منطق پسا ابن سینایی (El-Rouayheb, 2010, p. 8). و با نشان دادن نمونه‌های قرن هجدهمی از بحث‌های تازه درباره قیاس‌های رابطه‌ای (El-

---

۱. مهم‌ترین منابع این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. شناخت‌نامه میرزا عبدالله بهابادی یزدی اثر عباسعلی مردی، که زندگی‌نامه، خاندان، آثار علمی و نفوذ اجتماعی او را در قالب شش بخش بررسی کرده و از طیف وسیعی از منابع تراجم، تاریخ محلی نجف و یزد، و اسناد کنگره بهره گرفته است. ۲. بررسی و تحلیل سیره علمی و عملی علامه ملاعبدالله بهابادی یزدی اثر حسن عبدی‌پور، که با تمرکز بر سیره فردی و اجتماعی او، جایگاه وی را در مکتب شیراز، رابطه او با دولت صفوی و نقش او در حوزه نجف تحلیل می‌کند. ۳. حاشیه/ارشاد/الأذهان، تحقیق اسماعیل بیگ المندلاوی، حاوی مقدمه‌ای از دبیرخانه کنگره بین‌المللی ملاعبدالله بهابادی یزدی، زندگی‌نامه فشرده مؤلف، و متن تصحیح‌شده حاشیه فقهی او بر/ارشاد/الأذهان علامه حلی. در کنار این‌ها اشاره‌هایی به سایر آثار منطقی و فقهی ملاعبدالله شده که بیشتر از طریق همین سه منبع معرفی و توصیف شده‌اند.

(Rouayheb, 2010, pp. 2, 257)، استدلال می‌کند که تاریخ منطق عربی را نمی‌توان در قرن چهاردهم یا شانزدهم پایان یافته دانست (El-Rouayheb, 2010, p. 257) و بنا بر این تا دوره بسیار متأخر، نوآوری‌ها و بحث‌های زنده‌ای در منطق عربی جریان داشته است. او ضمن نقد روایت «سقوط منطق» پس از قرن ششم (El-Rouayheb, 2010, p. 3)، و با نشان دادن نقش پر حجم شروح، حواشی و حواشی حواشی در منطق نویسی قرون هشتم تا سیزدهم هجری، نشان می‌دهد که دست‌کم در سنت‌های عثمانی، شمال آفریقا و ایران، منطق عربی تا قرون بسیار متأخر در جریان بوده و این در واقع به معنای آن است که منطق در دل سنت‌های آموزشی سنی و شیعی، زنده و پویا باقی مانده است. این تصویر، زمینه نظری مناسبی برای فهم این نکته فراهم می‌آورد که حاشیه ملاعبدالله بر تهذیب نه صرفاً «تکرار» سنت، بلکه مشارکت در این جریان گسترده نوآوری در منطق مدرسه‌ای است.

در باب شبکه‌های علمی شیعی و نسبت آنها با دولت صفوی، مقاله رولا جُردی ابی صعب با عنوان: «علمای جبل عامل در ایران صفوی، ۱۵۰۱-۱۷۳۶: حاشیه‌نشینی، مهاجرت و تغییر اجتماعی» را باید نقطه عطف دانست. این مقاله با تحلیل مهاجرت علمای جبل عامل به ایران صفوی، نشان می‌دهد که چگونه صفویان برای ساختن ساختار جدیدی از قدرت دینی، به جذب علما پرداختند و در عین حال، علما نیز با استفاده از حمایت سیاسی، الگوهای تازه‌ای از اقتدار فقهی را صورت‌بندی کردند. هرچند ملاعبدالله بهابادی از جبل عامل نیست، اما تحلیلی که ابی صعب از «حاشیه و مرکز» ارائه می‌کند، برای فهم موقعیت او در نجف - به عنوان حلقه واسط میان دولت صفوی، حرم علوی و حوزه نجف - بسیار راهگشاست؛ به‌ویژه آن‌که نجف در این دوره در اتصال با شبکه گسترده‌تری از علمای مهاجر به ایران و عراق قرار داشت (Abisaab, 1994, p. 104-105).

از منظر تاریخ اجتماعی تشیع، کتاب جووان ریکاردو کول، ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق: دین و دولت در اوده نشان می‌دهد که چگونه نجف و دیگر مراکز شیعی در ایران و عراق، در شکل‌گیری هویت شیعی و ساختارهای دینی در اوده و شمال هند نقش تعیین‌کننده داشته‌اند. بر اساس تحلیل کول از شبکه‌های میان اوده و شهرهای زیارتی عراق، می‌توان گفت حوزه‌های نجف و کربلا در قرن هجدهم و نوزدهم نه صرفاً مؤسسات آموزشی، بلکه کانون‌های قدرت علما و صحنه‌ای برای بازتعریف الگوهای اقتدار دینی و رابطه دین و دولت بوده‌اند (Cole, 1988, p. 5-6, 30-31, 138-140). قرار دادن ملاعبدالله و خاندان بیت‌الملالی در چنین زمینه‌ای به ما اجازه می‌دهد تا نقش آنان را به عنوان میانجی میان حوزه، حرم و قدرت سیاسی، در شبکه‌ای فرامحلی از تشیع دوازده امامی بازخوانی کنیم.

در نهایت، برای درک تحولات درونی فقه امامی در عصر صفوی و پساصفوی، رساله دکتری زاکری ام. هیرن با عنوان تشیع اصولی: ظهور یک جنبش اصلاح اسلامی در اوایل دوران مدرن عراق و ایران تصویری تحلیلی از ظهور اصولی‌گری به عنوان یک «جنبش اصلاحی درون‌سنتی» ارائه می‌کند. هیرن نشان می‌دهد که تأکید اصولیان بر عقل، قواعد عامه و نقش فقیه در عصر غیبت، بخشی از بازتعریف مرزهای اقتدار دینی در شرایط جدید سیاسی و اجتماعی است (Heern, 2011). اگر این تحلیل را بپذیریم، حاشیه‌های فقهی ملاعبدالله بر ارشاد الأذهان را می‌توان به عنوان یکی از حلقه‌های این روند عقل‌گرایی سنت‌مند فهمید؛ هرچند او از نظر زمانی در آغاز این جریان ایستاده است.

مجموعه این آثار، بدون آن که درباره ملاعبدالله به طور مستقیم بحث کنند، چارچوبی نظری و تاریخی برای فهم موقعیت او در سنت منطق و فقه شیعی فراهم می آورند؛ و از آن مهم تر، نشان می دهند که مطالعه آثار و احوال او می تواند خلأیی را در مطالعات معاصر درباره نجف و علمای شیعه در عصر صفوی پر کند. از منظر مسئله این مقاله، یعنی «اخلاق میانجی گر»، اهمیت این پیشینه شناسی فقط در فراهم کردن تصویر تاریخی دقیق تر از منطق و فقه شیعی نیست، بلکه در نوع نگاه آن ها به نقش عالمان نیز هست. الروایهیب و دیگر مورخان منطق نشان می دهند که منطق مدرسه ای و سنت حاشیه نویسی، صرفاً تمرین های صوری نبوده بلکه صحنه مجادله عقلانی بر سر صورت درست استدلال و نسبت آن با متون معتبر بوده است (El-Rouayheb, 2010, p. 3-4)؛ به تعبیر دیگر، عالم مدرسه ای در متن همین حواشی و شروح، هم زمان «حافظ سنت» و «منتقد درونی آن» است. این تصویر با آنچه در این مقاله از ملاعبدالله به عنوان فقیه و منطق دان حاشیه نویس ارائه می شود کاملاً هم خوان است و بُعد معرفتی اخلاق میانجی گر او را برجسته می کند؛ جایی که او می کوشد میان وفاداری به متون پیشین و ضرورت اصلاح و بازخوانی عقلانی آن ها توازن برقرار کند.

در سوی دیگر، آثار ابی صعب، کول و هیرن درباره علما در عصر صفوی و پساصفوی، عالم شیعی را کنشگری نشان می دهند که در مرز میان جامعه مؤمنان و ساختار دولت قرار دارد؛ نه صرفاً کارگزار حکومت است و نه کنشگری منزوی از تحولات اجتماعی (Abisaab, 1994, p. 121-122; Cole, 1988, p. 2-3, 7, 9). این تحلیل ها اگرچه زبان اخلاقی صریحی به کار نمی برند، اما عملاً از نوعی «نقش میانجی گرانه» سخن می گویند که عالم در آن، هم به زبان شریعت با مردم سخن می گوید و هم در زبان سیاست با دولت وارد گفت و گو و چانه زنی می شود. مقاله حاضر دقیقاً در همین نقطه می کوشد یک گام جلوتر برود: با اخذ داده های تاریخی و تحلیلی این پژوهش ها، و با تکیه بر مفاهیمی چون «عقلانیت سنت مند» الگوی رفتاری ملاعبدالله را نه فقط به عنوان یک نمونه از «علما در عصر صفوی»، بلکه به عنوان صورت بندی خاصی از اخلاق میانجی گر معرفی کند؛ اخلاقی که در آن، عالم شیعی میان متن و قدرت، و میان حوزه و اجتماع نقش تنظیم گر و واسطه ای ایفا می کند.

۵. متن پژوهش

در بیان مسأله گذشت که این مقاله از سه گام اصلی تشکیل شده است: ۱. بازسازی زمینه تاریخی و اجتماعی زندگی و فعالیت های ملاعبدالله، ۲. تحلیل سبک استدلالی او در آثار منطقی و فقهی و ۳. بررسی رفتار اجتماعی و سیاسی او و تبیین مؤلفه های اخلاق میانجی گر در این رفتار.

۵-۱. بازسازی زمینه تاریخی و اجتماعی ملاعبدالله

در گام نخست لازم است با مطالعه آثار مربوط به سیره و زمانه ملاعبدالله به ترسیم و بازسازی متن و زمینه تاریخی زندگانی یا به تعبیری «زیست جهان» این عالم شیعی پردازیم.

شناخت نامه میرزا عبدالله با دقت نسبتاً کم سابقه ای به تاریخ محلی بهاباد، ریشه های نام شهر، تحولات سیاسی و اجتماعی آن و پیوندش با شبکه خانقاه ها و مدارس صفوی پرداخته است. بهاباد در قرن دهم هجری، شهری کوچک اما دارای جایگاه دینی و اداری

در حاشیه کویر بود که از طریق یزد و اصفهان با مرکز دولت صفوی مرتبط می‌شد. در این فضا، ملاعبدالله در خانواده‌ای متدین و صاحب نفوذ چشم به جهان گشود؛ خانواده‌ای که بعدها در نجف با عنوان «بیت‌الماللی» شناخته شد. ترکیب «میرزا» در برخی منابع، حاکی از پیوند این خاندان با طبقات دیوانی و اداری است؛ در عین حال شناخت‌نامه و سیره علمی و عملی، هم‌زمان بر تقوای فردی، روحیه خدمت و جایگاه علمی آنان تأکید کرده‌اند (مردی، ۱۳۹۵، ص ۶۸-۶۹؛ عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۴۰-۴۱). به این ترتیب از همان آغاز، هویت ملاعبدالله در تلاقی سه لایه شکل می‌گیرد: لایه محلی (بهاباد و یزد)، لایه علمی (مکتب شیراز) و لایه فرامحلی مذهبی.

مرحله دوم زندگی ملاعبدالله در شیراز رقم خورد؛ جایی که در مکتب فلسفی و منطقی شیراز نزد چهره‌هایی چون غیاث‌الدین منصور دشتکی و جمال‌الدین محمود شیرازی به تحصیل پرداخت (مردی، ۱۳۹۵، ص ۷۳؛ عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۲۸-۳۰). مکتب شیراز در امتداد سنت فلسفی سهروردی و میرداماد و در تعامل با آثار دوانی، از کانون‌های مهم پیوند میان فلسفه، کلام و منطق در سده‌های نهم و دهم هجری بود. در این محیط، ملاعبدالله با متون منطقی اهل سنت، به‌ویژه تهذیب المنطق و شرح مطالع تفتازانی و جرجانی، از نزدیک مواجه شد و نخستین آثار خود را در قالب حاشیه بر همین متون نگاشت. حاشیه‌نویسی بر متون مشترک میان شیعه و سنی، خود از نخستین نشانه‌های «اخلاق میانجی‌گر» اوست: او به جای تألیف متنی کاملاً مستقل که ممکن بود صرفاً در دایره محدود شیعه باقی بماند، گفت‌وگو با سنت منطقی رایج را برگزید و بدین‌سان، به سنتی علمی پیوست که مخاطبانی فرامذهبی داشت.

در همین دوره، برخی منابع به هم‌درسی و هم‌نشینی او با احمد بن محمد اردبیلی (مقدس اردبیلی) اشاره کرده‌اند؛ فقیه‌ای که بعداً به‌عنوان یکی از نمادهای زهد و استقلال از حکومت شناخته شد (عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۳۴). تقارن این دو مسیر (راه تعامل معتدل ملاعبدالله و راه فاصله‌گیری نسبی مقدس اردبیلی) در تبیین تنوع الگوهای اخلاقی در میان عالمان شیعه در عصر صفوی اهمیت دارد. مرحله سوم، هجرت به نجف و قرار گرفتن در مقام کلیددار و متولی حرم امیرالمؤمنین (ع) و حاکم شهر است. شناخت‌نامه با استناد به منابع تراجم و تاریخ محلی نجف، سه خاندان بزرگ خزانه‌دار حرم را برمی‌شمارد و خاندان ملاعبدالله (بیت‌الماللی) را یکی از این سه می‌داند؛ خاندان‌هایی که تولیت حرم در میان آنان حالت موروثی داشته و نقش‌های دینی، اداری و سیاسی را توأمان بر عهده داشته‌اند (مردی، ۱۳۹۵، ص ۵۷-۵۸؛ آل‌محبوبه، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۳۸۳؛ افندی اصفهانی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۱۹۱). بنا به برخی نقل‌ها، ملاعبدالله در دوره شاه طهماسب صفوی به این سمت منصوب شده و فرزندانش نیز این منصب را از او به ارث برده‌اند (حرزالدین، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۴-۷). عبدی‌پور با تکیه بر این داده‌ها و با تحلیل فضای سیاسی عصر صفوی، این انتخاب را در چارچوب «همگرایی بخش مهمی از علما با دولت صفوی» و استفاده متقابل دولت و حوزه از یکدیگر برای تثبیت تشیع در ایران و عراق تحلیل می‌کند (عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۶۲-۷۱).

در نجف، ملاعبدالله نه تنها مدرس فقه و اصول و منطق بود، بلکه به‌عنوان حاکم شهر، مسئولیت‌هایی در حوزه قضاوت، اداره اوقاف، تأمین امنیت و رسیدگی به نیازهای زائران بر عهده داشت. به این ترتیب، زیست جهان او به‌طور ساختاری در نقطه تلاقی سه عرصه قرار می‌گیرد: حوزه علمی (درس و بحث)، نهاد زیارتی (حرم) و ساختار سیاسی (صفوی و عثمانی). همین تلاقی است که

بستر ظهور «اخلاق میانجی‌گر» را فراهم می‌آورد.

۲-۵. سبک استدلالی ملاعبدالله: منطق، فقه و تقوای علمی

یکی از شاخص‌ترین جلوه‌های شخصیت علمی ملاعبدالله، حاشیه‌نویسی بر متون منطقی مدرسه‌ای است؛ آثاری چون تهذیب المنطق تفتازانی و حواشی دوانی و جرجانی بر متون منطقی. مردی در شناخت‌نامه، ضمن فهرست آثار او، بر گستره و اهمیت حواشی منطقی‌اش تأکید می‌کند و برخی پژوهش‌های معاصر درباره نوآوری‌های او در تحلیل اشکال اربعه را معرفی می‌کند (مردی، ۱۳۹۵، ص ۸۰-۸۵).

حاشیه‌نویسی، در ظاهر کاری فرعی به نظر می‌رسد، اما در سنت اسلامی، یکی از مهم‌ترین ابزارهای گفت‌وگوی نسلی و میان‌سنتی است. حاشیه‌نویس، با وفاداری به متن اصلی و زبان آن، در حاشیه، نقد، تکمیل یا اصلاح می‌کند و بدین‌سان، متن را در گفت‌وگویی زنده نگه می‌دارد. ملاعبدالله دقیقاً چنین نقشی را نسبت به متون منطقی اهل سنت ایفا می‌کند:

۱. ساختار و اصطلاحات متن را به رسمیت می‌شناسد؛

۲. اشکالات صوری و مضمونی را با زبان همان منطق بیان می‌کند؛

۳. در مواردی، تقریرات بدیل شیعی یا عقلانی را پیشنهاد می‌کند.

این سبک، از منظر «اخلاق میانجی‌گر»، نقطه مهمی است: او نه به قطع رابطه با سنت علمی غالب اهل سنت حکم می‌دهد و نه به تبعیت بی‌چون و چرا از آن؛ بلکه متن را صحنه گفت‌وگو قرار می‌دهد. در این گفت‌وگو، «دیگری» نه حذف می‌شود و نه به‌طور کامل جذب؛ بلکه به رسمیت شناخته و نقد می‌شود.

سبک حاشیه‌نویسی ملاعبدالله به متون منطقی محدود نمی‌شود؛ بلکه متون فقهی، فلسفی و تفسیری را نیز دربر می‌گیرد. در متون فقهی حاشیه بر ارشاد الاذهان می‌نگارد. ارشاد الاذهان علامه حلی، متنی فقهی و فتوایی است که غالباً بدون ذکر تفصیلی ادله تدوین شده است. حاشیه ملاعبدالله بر این کتاب، به‌گفته مقدمه چاپ تحقیقی، رویکردی استدلالی‌تر دارد و می‌کوشد با ذکر اجمالی ادله، بحث فقهی را از سطح فتوا به سطح استدلال ارتقاء دهد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ص ۷). در این حاشیه، چند ویژگی قابل توجه است:

۱. **عرضه منظم اقوال و ادله:** در بسیاری از مسائل، او ابتدا قول مشهور امامیه را ذکر می‌کند، سپس اقوال دیگر شیعه و گاه اهل سنت را می‌آورد و به اختصار ادله هر یک را بیان می‌کند (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۷، ۳۳، ۳۷، ۴۲). این روش، مخاطب را به فضای واقعی اختلاف و تنوع آراء می‌برد و ذهن را برای تحمل اختلاف آماده می‌کند.

۲. **احتیاط عقلانی:** ملاعبدالله در امور عبادات، گرایشی به احتیاط دارد، اما این احتیاط را نه به صورت وسواس فقهی، بلکه بر پایه اصولی چون «عسر و حرج» و «امتنان» تنظیم می‌کند. او به‌صراحت، در مواردی که دلالت نصوص روشن و بی‌تعارض است، احتیاط را لازم نمی‌داند و فقط در موارد شک جدی یا تراحم ادله، به احتیاط توصیه می‌کند. ایشان در مواجهه با موارد فقدان دلیل قاطع

یا تعارض قرائن، به «توقف یا احتیاط» توصیه می‌کند؛ اما این احتیاط را در مدار مصلحت و دفع ضرر سامان می‌دهد و از احتیاط وسواسی پرهیز دارد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸۲). وی در جایی که روایت یا دلیل معتبر در دست است، بر «عمل به روایت» تأکید می‌کند و توقف را فقط در فرض عدم دلیل لازم می‌شمارد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۲). این نوع احتیاط، مصداقی از عقلانیت هنجاری است که میان «حفظ دین» و «حفظ مصلحت مکلف» جمع می‌کند.

۳. رعایت ادب اختلاف: زبان او در نقد اقوال، جزءنگرانه و محترمانه است. از تعبیراتی مانند «فیه نظر»، «فیه منع»، «یُشکَل» و «الأقوی» بهره می‌برد، اما به آسانی به نسبت‌های تند یا تخطئه شخصیت صاحبان آراء متوسل نمی‌شود. این شیوه سخن گفتن، خود نوعی «تقوای زبانی» است که در اخلاق علمی اهمیت دارد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۰؛ ۱۲۲).

۴. توجه به آثار اجتماعی احکام: در بحث‌هایی مانند ولایت بر صغار، مسائل وقف و معاملات ربوی، او فراتر از جنبه فردی تکلیف، به پیامدهای اجتماعی و اقتصادی هر قول نظر دارد. این توجه، گرچه در چارچوب مفاهیم کلاسیک فقهی صورت می‌گیرد، اما نشان می‌دهد که او فقه را دانش تنظیم روابط اجتماعی می‌فهمد، نه صرفاً مجموعه‌ای از اوامر فردی (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸؛ ۴۲؛ ۱۵۲).

یکی از نشانگرهای اصلی اخلاق میانجی‌گر در سطح معرفتی، شیوه «طرح اختلاف» است. ملاعبدالله در موارد متعدد، مسئله را ابتدا با بازنمایی نقشه اختلاف شروع می‌کند: قول مشهور امامیه، سپس اقوال دیگر درون امامیه، و در مواردی نیز طرح قول بیرونی (غیرامامی/اهل سنت)؛ آنگاه بدون اطاله، به «وجه» یا «دلیل» هر قول اشاره می‌کند و مخاطب را به جای تعصب، وارد منطق ترجیح می‌کند. این روش دو نتیجه دارد: ۱. اختلاف را از سطح «هویت/جبهه» به سطح «مسئله/استدلال» می‌برد؛ ۲. تحمل اختلاف را با نشان دادن «قابلیت فهم‌پذیری طرف مقابل» تقویت می‌کند.

برای خروج از کلی‌گویی و تبدیل این مدعا به پژوهش، دست‌کم سه نمونه از ابواب مختلف شاهد می‌آوریم و در هر نمونه دقیقاً نشان می‌دهیم که ملاعبدالله چگونه «نقشه اقوال» را می‌چیند و سپس «وجه دلیل» را می‌آورد. بعد از گزارش هر نمونه در حد یک یا دو جمله تحلیل می‌کنیم که «این صورت‌بندی اختلاف» چرا میانجی‌گرانه است (نه اینکه صرفاً گزارش اقوال باشد).

مطالعه موردی ۱: «قبض» در بیع و پیوند آن با امکان تصرف و رفع نزاع

مسئله: در بیع، «قبض» (تحویل و استیلا) در اموال مختلف چگونه محقق می‌شود و اثر آن بر ضمان یا مسئولیت چیست؟

نقشه اقوال: ملاعبدالله ابتدا تفکیک می‌کند: در منقول دستی قبض با «ید»، در حیوان با «الانتقال»، در مکمل یا موزون با «کیل یا وزن». اما در غیر منقول‌ها (زمین، عمار، خانه‌ها) قبض را «تخلیه» می‌داند و تصریح می‌کند تخلیه یعنی رفع موانعی که خریدار را از تصرف باز می‌دارد: «... والدورُ التخلیةُ، أي رفعُ الموانع التي تمنعُ المشتري من التصرف في المبيع» (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۱).

معیار ترجیح/تحلیل ملاعبدالله: او نشان می‌دهد چرا تعریف قبض در غیر منقول‌ها باید ناظر به «قدرت واقعی تصرف» باشد؛ چون اثر قبض، انتقال ضمان و کاهش اختلافات پسینی است. سپس در ادامه (برای برخی فروض قبض) به یک معیار روش‌مند

تکمیلی می‌رسد: ارجاع به عرف، زیرا «اخبار» در این معنا استعمال شده و «متبادر» همین است: «...فینبغي الرجوعُ فيه إلى العرف...» (بهبادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۲).

نتیجه اخلاقی: این نمونه نشان می‌دهد ملاعبدالله «فقه رابطه» را تقویت می‌کند: قبض واقعی را به معنای رفع مانع و امکان تصرف می‌گیرد تا اختلافات مربوط به ضمان، تلف، و ادعاهای پس از عقد کم شود؛ و هر جا تعیین مصداق دشوار شود، به عرف رجوع می‌دهد تا حکم، از زیست اجتماعی گسسته نشود (بهبادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۱-۱۲).

مطالعه موردی ۲: شُفعه، «فوریت یا تراخی» و قاعده «لا ضرر» در مهار اجحاف

مسئله: در شُفعه، آیا تأخیر در مطالبه یا اقدام موجب سقوط حق شُفعه می‌شود یا شُفعه بر «تراخی» باقی است؟ و معیار سنجش چیست؟
نقشه اقوال: ملاعبدالله اقوال را طرح می‌کند: گروهی با تکیه بر برخی نقل‌ها، بطلان شُفعه بعد از سه روز را مطرح کرده‌اند؛ گروهی دیگر (نسبت داده به برخی قدما) تراخی را پذیرفته‌اند؛ و برخی نیز از اجماع سخن گفته‌اند. او سپس با دقت نشان می‌دهد که دلیل قطعی کافی برای تثبیت یکی از دو طرف، دست‌کم در برخی فروض، روشن نیست و از همین جا «توقف» را مطرح می‌کند (بهبادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۲).

معیار ترجیح/تحلیل ملاعبدالله: نکته مهم در همین صفحه آن است که ملاعبدالله «تضییق» را بدون دلیل نمی‌پذیرد و در عین حال، تأخیر زیان‌زا را هم برنمی‌تابد. او صریحاً می‌گوید جواز تأخیر اگر به ضرر مشتری بینجامد پذیرفته نیست و آن را به قاعده «لا ضرر ولا ضرار» گره می‌زند؛ مثالی هم می‌آورد که مشتری شاید به ساختمانی نیاز داشته باشد و تأخیر شُفعه برای او زیان‌آور شود (بهبادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۲).

نتیجه اخلاقی: این نمونه دقیقاً «میانجی‌گری» را نشان می‌دهد: نه با شتاب، حق شُفعه را به کلی ساقط می‌کند (تضییق بی دلیل)، و نه اجازه می‌دهد حق شُفعه به ابزار زیان‌رسانی و بلا تکلیفی طرف مقابل تبدیل شود. ملاعبدالله با ترکیب «احتیاط روش‌مند/توقف» و «نفی ضرر»، توازن حق و تکلیف را حفظ می‌کند؛ یعنی هم حقوق شفیع را می‌بیند و هم امنیت معاملات مشتری را (بهبادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۲).

مطالعه موردی ۳: ولایت بر مال صغیر، «مصلحت/عدم ضرر» و احتیاط در اموال آسیب‌پذیر

مسئله: ولی یا قیم در معاملات مالی مربوط به صغیر (مانند گرفتن رهن یا اقداماتی که در معرض تلف مال است) تا چه حد مجاز است؟ آیا تحقق مصلحت شرط است یا صرف عدم ضرر کفایت می‌کند؟

نقشه اقوال: ملاعبدالله پس از بیان شرط «جواز تصرف» برای طرفین عقد (راهن/مرتھن)، به نقطه اختلاف می‌رسد: در تصرفات ولی برای صغیر، آیا اطلاعات ادله کافی است یا باید قید «مصلحت» را لحاظ کرد؟ او تصریح می‌کند که بحث در «اعتبار المصلحة أو كفايه عدم الضرر» است و محل توقف می‌داند (بهبادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸۲).

معیار ترجیح/تحلیل ملاعبدالله: ویژگی مهم این صفحه آن است که ملاعبدالله «ریسک‌محور» می‌اندیشد: تصرفاتی را که مظنه تلف مال دارد (مثل برخی فروض بیع نسبه/سَلَم بدون پشتوانه کافی) اساساً مصلحت‌مند نمی‌داند؛ اما در جایی که نیاز و امکان تحقق مصلحت وجود دارد (مثل نیاز استقراض با تضمین مناسب)، باب جواز را می‌گشاید. سپس برای تقویت تحلیل، روایت مربوط به استقراض از مال یتیم را می‌آورد و با همین منطق، «جواز» را به قیود حمایتی نزدیک می‌کند (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸۲).

نتیجه اخلاقی: این مطالعه موردی، یک هسته روشن از «اخلاق میانجی‌گر حمایتی» به دست می‌دهد: نه رهاسازی اموال ضعیف‌ترین گروه (صغار) به اطلاعات بی‌قید، و نه انسداد افراطی همه راه‌های تأمین نیاز؛ بلکه احتیاط روش‌مند از طریق توقف در موارد مشکوک و حساسیت نسبت به «مصلحت/عدم ضرر» (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸۲).

۳-۵. اندیشه عدالت محوره

مراد از «عدالت» در اینجا عدالت فقهی کلاسیک است؛ یعنی تنظیم منصفانه حقوق و تکالیف در روابط عبادی و به‌ویژه روابط مالی یا قضایی (بین الاشخاص، به نحوی که بار تکلیف و هزینه اختلاف، به‌صورت نامتوازن بر یک طرف تحمیل نشود. از این منظر، قواعدی مانند «نفي ضرر» و «رفع حرج» صرفاً گزاره‌هایی فردی نیستند؛ زیرا «ضرر» و «حرج» غالباً در بستر رابطه رخ می‌دهد: مالکیت، دادوستد، ضمان، حق انتفاع، و دعاوی - یعنی همان قلمرویی که فقه، آن را برای امکان همزیستی پایدار و کاهش تنش‌های اجتماعی سامان می‌دهد.

در حاشیه/ارشاد، ملاعبدالله در مقام تحلیل و ترجیح، بارها به‌جای تأکید بر مرزبندی‌های هویتی، از منطق «رفع تراحم حقوق» و «دفع زیان ناروا» استفاده می‌کند. برای نمونه، در بحثی که تعارض منافع بایع و مشتری مطرح است، او صریحاً وارد سنجش «ضرر» می‌شود و حتی در مقام توضیح، از تقدیم مصلحت طرفی سخن می‌گوید؛ از جمله آنجا که با تکیه بر این معنا که فروشنده با اقدام خود، زمینه ورود زیان را پذیرفته است، می‌نویسد که مصلحت مشتری می‌تواند مقدم شود و از تعبیراتی مانند «أدخل الضرر» بهره می‌گیرد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸). همین نوع استدلال، در واقع «عدالت معاملات» را به‌مثابه یک هنجار درونی فقهی نشان می‌دهد: هیچ‌کدام از دو طرف نباید با تفسیر حکم، به‌صورت یک‌سویه منتفع و دیگری متضرر گردد.

نکته مهم‌تر اینکه ملاعبدالله در توضیح نسبت حق و تکلیف، به اصل حرمت اشغال ملک غیر بدون رضایت نیز تکیه می‌کند و این را به‌عنوان مبنای عقلایی تنظیم روابط می‌آورد؛ یعنی به‌جای ادبیات تخطئه یا مرزبندی، بر قاعده‌ای عرفی - عقلایی انگشت می‌گذارد که قابلیت «زیست مشترک» دارد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۸). همچنین در ادامه مباحث معاملات، به‌صراحت از لزوم «رفع موانع» برای امکان تصرف خریدار در مبیع سخن می‌گوید؛ تحلیلی که در سطح اجتماعی، به معنای حمایت از قابلیت اجرای قرارداد و کاهش منشأ نزاع است (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۱). این نوع صورت‌بندی، نشان می‌دهد که او فقه را ابزار «تنظیم رابطه» می‌فهمد: قرارداد باید واقعیت پیدا کند و هر عاملی که اجرای منصفانه آن را مختل می‌کند، باید از نظر فقهی تعیین تکلیف شود.

این رویکرد در حوزه حقوق مالی و قضایی نیز دیده می‌شود. در بحث‌هایی مانند «حواله»، ملاعبدالله صرف رضایت یا انتقال

ظاهری را برای سقوط حق کافی نمی‌داند و بر دقت در آثار ضمانی و حقوقی آن اصرار دارد؛ یعنی دغدغه اصلی او، حفظ توازن حق و تکلیف و جلوگیری از تضییع حقوق یکی از طرفین است (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۸۲). در مباحث مربوط به دعاوی و اقرار نیز، بر کارکردهای اقرار و آثار آن (از جمله در نسبت با «غرامت») مکث می‌کند؛ جایی که دغدغه سامان حقوقی اختلاف و جلوگیری از فروپاشی نظم دادوستد و روابط مالی کاملاً برجسته است (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۴۲). در کنار اینها، توجه به «کمیت مال» و ضرورت «رشد» در برخی فروض، نشان می‌دهد که ملاعبدالله در تحلیل حکم، صرفاً به صورتِ صورتی ادله اکتفا نمی‌کند و به ملاحظات حمایتی/کارکردی نیز نظر دارد (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۲۲).

نتیجه این شیوه استدلال «تقویت عدالت و امکان زیست مشترک» است؛ هر چند نه به این معنی که ملاعبدالله نظریه‌ای مستقل درباره عدالت اجتماعی به معنای مدرن ساخته است؛ بلکه این است که منطق حاکم بر ترجیحات فقهی او (یعنی حساسیت نسبت به دفع زیان ناروا، رعایت رضایت و مالکیت، امکان اجرای منصفانه قرارداد، و سامان‌دهی عادلانه دعاوی) در سطح کارکرد، به کاهش اصطکاک اجتماعی و تثبیت قواعد قابل‌پذیرش در روابط عمومی می‌انجامد. از همین‌جا پیوند «رفع ضرر/رفع حرج» با عدالت روشن می‌شود: این قواعد (به‌مثابه معیارهای نافی تحمیل زیان و مشقت نامتعارف) در مقام اجرا، تقسیم منصفانه بار تکلیف و مسئولیت را تضمین می‌کنند و راه را بر تفسیرهای اجحاف‌آمیز که منشأ نزاع اجتماعی است، می‌بندند.

۴-۵. رفتار اجتماعی و سیاسی و سیره عملی: میانجی‌گری میان حوزه، حرم و حکومت

همان‌گونه که اشاره شد، خاندان ملاعبدالله (بیت‌الملالی) در نجف نقشی چندلایه بر عهده داشت: از یک‌سو علما و مدرسان حوزه بودند؛ از سوی دیگر، خازنان و متولیان حرم علوی؛ و از سوی سوم، در دوره‌هایی حاکمان سیاسی شهر. شناخت‌نامه با استناد به منابع مختلف، این نقش را چنین توصیف می‌کند که این خاندان «امین مردم و حکومت» بوده‌اند و تولیت حرم در میان‌شان موروثی شده است (مردی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵). این موقعیت، مصداق کامل «میانجی‌گری ساختاری» است: خاندان بیت‌الملالی در نقطه اتصال سه نهاد قرار گرفته‌اند و ناگزیر بودند تعارض‌ها و تنش‌های میان آنها را مدیریت کنند. برای مثال، در زمانی که صفویان و عثمانیان بر سر نفوذ در عراق و کنترل اماکن مقدس رقابت می‌کردند، نجف میدان کشاکشی بود که می‌توانست به‌راحتی به‌سوی درگیری نظامی و فرقه‌ای گسترده برود؛ اما نقش متولیان حرم و علمای نجف، در بسیاری موارد، از شدت این تنش‌ها کاسته است. در این بستر، رفتار ملاعبدالله به‌عنوان رأس این خاندان، نوعی «سیاست اخلاقی» را نشان می‌دهد: او از یک‌سو با دولت صفوی همکاری می‌کند، از سوی دیگر با حفظ احترام نسبت به عثمانیان و قبایل محلی، می‌کوشد نجف را به منطقه‌ای نسبتاً امن برای زائران و طلاب تبدیل کند. این میانجی‌گری سیاسی، در واقع امتداد همان روحیه گفت‌وگو محور او در عرصه علمی است.

عبدی‌پور در تحلیل سیره ملاعبدالله، ضمن اشاره به استادش غیاث‌الدین منصور دشتکی، تفاوت رویکرد این دو را در مواجهه با دولت صفوی برجسته می‌کند. به گفته او، در حالی که دشتکی به‌سبب برخی فشارها و حساسیت‌ها نسبت به فلسفه، مسیر فاصله‌گیری از حکومت را برگزید، شاگردش ملاعبدالله «راه تعامل» را انتخاب کرد و با پذیرش مسئولیت در نجف، از قدرت سیاسی برای توسعه

حوزه و حرم بهره‌گرفت (عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۱۱۳).

این تعامل البته به معنای فروکاستنِ عالم به کارگزار صرف دولت نیست. شواهدی که از زهد، ساده‌زیستی و استقلال رأی ملاعبدالله در منابع آمده، نشان می‌دهد که او تلاش کرده است میان «همکاری» و «وابستگی» تفکیک قائل شود. اگر به گفتار مقام معظم رهبری در یکی از سخنرانی‌هایشان - مبنی بر این که «ریاست و حکومت بر نجف در خاندان او تا زمان شیخ جعفر کاشف‌الغطاء ادامه یافت» (خامنه‌ای، ۱۳۸۶ش؛ حرزالدین، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۲۷۴-۲۷۵) - توجه کنیم، باید اذعان کرد که این خاندان توانسته‌اند برای چند نسل، این توازن را حفظ کنند؛ هرچند بررسی دقیق این ادعا نیازمند پژوهش مستقل است.

نکته دیگری که در زمینه رفتار سیاسی و اجتماعی ملا عبدالله بهابادی یزدی اهمیت فوق‌العاده دارد، مربوط به عهده‌داری ریاست یا مدیریت شهر مقدسی چون نجف اشرف و خدمات عمومی در این شهر است. در اینجا نیز نوعی «اخلاق میانجی‌گر» قابل مشاهده است: میان زهد شخصی و مسئولیت اجتماعی. در برخی الگوهای دینی، زهد به کناره‌گیری از مسئولیت‌های اجتماعی تعبیر می‌شود؛ اما ملاعبدالله نشان می‌دهد که می‌توان در عین ساده‌زیستی و تقوا، درگیر مدیریت شهر و حل مسائل عینی مردم بود.

نکته دیگری که از لحاظ اخلاق میانجی‌گرانه اهمیت دارد رابطه با «دیگری» مذهبی در سطح اجتماعی است. اگرچه منابع موجود گزارش مستقیم زیادی از مواجهه ملاعبدالله با اهل سنت یا پیروان ادیان دیگر در نجف به دست نمی‌دهند، اما با توجه به ترکیب جمعیتی نجف و موقعیت جغرافیایی آن در آن روزگار، به سختی می‌توان تصور کرد که او بدون تعامل با «دیگری» مذهبی توانسته باشد حرم و شهر را اداره کند. حضور قبایل مختلف عرب، بازرگانان و زائران سنی، و نیز نمایندگان سیاسی دولت عثمانی در نجف، واقعیتی است که هر متولی حرم ناگزیر از مواجهه با آن بوده است. در این سطح، می‌توان گفت که «اخلاق میانجی‌گر» ملاعبدالله در رفتار اجتماعی‌اش، بر اصل‌هایی مانند حفظ حرمت، رعایت حقوق زائران، پرهیز از تحریک فرقه‌ای و استفاده از زبان مشترک دینی (مثلاً تأکید بر حبّ اهل بیت در میان اهل سنت) استوار بوده است؛ هرچند برای صورت‌بندی دقیق‌تر این ادعا، نیاز به کاوش بیشتر در منابع تاریخی عراقی و عثمانی وجود دارد.

۶. جمع‌بندی

با جمع‌بندی بحث‌های پیشین، می‌توان مؤلفه‌های «اخلاق میانجی‌گر» در سیره علمی و عملی ملاعبدالله بهابادی یزدی را در سه سطح صورت‌بندی کرد:

الف) سطح معرفتی: سنت‌پذیری نقّادانه

در سطح معرفتی، ملاعبدالله نمونه بارز «سنت‌پذیری نقّادانه» است: او به متون کلاسیک منطق و فقه، اعم از شیعی و سنی، تکیه می‌کند؛ ساختار و زبان آنها را حفظ می‌کند؛ اما در حاشیه، نقادی، بازخوانی و گاه بازتعریف انجام می‌دهد. این رویه، از یک سو مانع گسست از سنت و از دست رفتن پیوستگی تاریخی می‌شود، و از سوی دیگر، اجازه می‌دهد که سنت در برابر پرسش‌های جدید -

مانند تحولات سیاسی و اجتماعی عصر صفوی - انعطاف و پویایی نشان دهد.

در این سطح، اخلاق میانجی‌گر یعنی اعتراف به این‌که «حقیقت» در سنت دینی از مجرای گفت‌وگو و مناقشه مستمر با متون و آراء گذشته و حاضر عبور می‌کند؛ و عالم، در مقام بازیگر این سنت، وظیفه دارد هم شنونده‌ای خوب باشد و هم ناقدی دلسوز.

آیین برادری و شرط یاری

آن نیست که عیب من هنر پنداری

آنست که گر خلاف شایسته روم

از غایت دوستیم دشمن داری^۱

ب) سطح هنجاری: عدالت و امکان زیست مشترک

در سطح هنجاری، ملا عبدالله بهابادی در حاشیه/ارشاد/الأذهان، قواعد فقهی را صرفاً به مثابه ابزار تعیین تکلیف فردی به کار نمی‌گیرد، بلکه از آن‌ها برای تنظیم عادلانه روابط اجتماعی بهره می‌برد. استناد او به قواعدی مانند «لا ضرر» و «لا حرج» غالباً در بستر معاملات، حقوق مالی، و مناسبات اجتماعی صورت می‌گیرد؛ به گونه‌ای که مانع تحمیل زیان نامتعارف، اختلال در نظم اقتصادی، یا عسرت عمومی می‌شود (بهابادی یزدی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۸؛ ۴۲؛ ۸۲). البته ملا عبدالله خود از اصطلاحاتی مانند «عدالت اجتماعی» استفاده نمی‌کند، اما کارکرد اجتماعی قواعدی که به آن‌ها استناد می‌کند، امکان چنین قرائتی را در سطح تحلیلی فراهم می‌سازد. از این منظر، عدالت در فقه او نه به صورت یک مفهوم انتزاعی، بلکه به مثابه کاهش ضررهای ساختاری و پیشگیری از شکل‌گیری روابط ناعادلانه در سطح جامعه فهم می‌شود. چنین رویکردی نشان می‌دهد که دغدغه او در دفاع از احکام، بیش از تثبیت مرزهای هویتی فقهی، معطوف به امکان زیست مشترک، ثبات مناسبات اجتماعی و کارآمدی نظم فقهی در جامعه است. این رویکرد، در دنیای امروز که جوامع شیعی در متن نظام‌های حقوقی ملی و بین‌المللی قرار گرفته‌اند، می‌تواند الهام‌بخش باشد: فقه می‌تواند هم‌چنان وفادار به اصول باشد، در عین این‌که از افق عدالت‌خواهی و حقوق انسانی غافل نباشد.

ج) سطح رفتاری: استقلال اخلاقی در تعامل سیاسی

در سطح رفتاری، داده‌های تاریخی درباره ملا عبدالله بهابادی نشان می‌دهد که نسبت او با قدرت سیاسی را نمی‌توان صرفاً در قالب «همراهی یا عدم همراهی» صورت‌بندی کرد. گزارش‌های تراجم و تاریخ محلی نجف (که در شناخت‌نامه نیز گردآوری و تحلیل شده) حکایت دارد که او پس از هجرت به نجف، در جایگاه «کلیددار یا خازن و متولی حرم امیرالمؤمنین (ع)» قرار گرفت و این مسئولیت، در خانواده او (بیت‌الملالی) صورتی نسبتاً موروثی و نهادی داشته است؛ خانواده‌ای که هم‌زمان نقش‌های دینی، اداری و گاه سیاسی شهر را توأمان برعهده می‌گرفت. نکته تعیین‌کننده این است که این منصب، صرفاً «یک عنوان رسمی» نیست؛ بلکه از حیث اجتماعی، گره‌گاه اعتماد عمومی، اداره منابع و نظم زیارت است. از همین روست که شناخت‌نامه با اتکا به مجموعه‌ای از

۱. سعدی، شیخ مصلح‌الدین، مواظ، رباعیات، رباعی شماره ۵۲.

منابع، از خاندان بیت‌الملالی با تعبیر «امین مردم و حکومت» یاد می‌کند؛ تعبیری که نشان می‌دهد نقش آنان در نجف، نقش یک «واسطه قابل اعتماد» میان جامعه دینی (زائران، طلاب و ساکنان) و ساختار قدرت بوده است (مردی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵). عبدی‌پور نیز این نوع پذیرش مسئولیت را در چارچوب «همگرایی بخشی از علما با دولت صفوی» و نسبت متقابل حوزه و دولت در تثبیت نهاد تشیع تحلیل می‌کند؛ تحلیلی که کمک می‌کند این انتخاب، نه به‌عنوان «وابستگی ساده»، بلکه به‌عنوان نوعی حضور نهادی خدمت‌محور فهم شود (عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۶۲-۷۱).

اکنون، اگر بخواهیم از دل این داده‌ها مفهوم «اخلاق میانجی‌گر» را در سطح رفتاری صورت‌بندی کنیم، باید آن را به مؤلفه‌های قابل سنجش و مستند فروبکاهیم، نه به گزاره‌های کلی و غیرقابل اثبات. بر این اساس به این نتیجه دست می‌یابیم که اخلاق میانجی‌گر رفتاری در سیره ملاعبدالله (به‌صورت قرینه‌محور) دست‌کم سه مؤلفه دارد:

پذیرش مسئولیت عمومی نهاد دین (حرم و اداره آن) به‌عنوان عرصه‌ای که هم بُعد دینی دارد و هم بُعد اجتماعی/اداری؛ (مردی، ۱۳۹۵، ص ۵۷-۵۸؛ حرزالدین، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۴-۷).

کسب و حفظ اعتماد دو سویه و ایفای نقش واسط میان مردم و حکومت (به‌نحوی که در منابع با تعبیر «امین مردم و حکومت» بازتاب یافته است)؛ (مردی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵).

تفکیک نقش اداری از شأن علمی؛ یعنی استمرار هویت علمی در کنار مسئولیت نهادی؛ به این معنا که «منصب» به جای آنکه عالم را به کارگزار صرف تبدیل کند، در کنار فعالیت علمی - تألیفی او قرار می‌گیرد و شبکه علمی او همچنان فعال می‌ماند (مردی، ۱۳۹۵، ص ۸۰-۸۵؛ عبدی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۲۸-۳۰).

۷. دلالت‌های معاصر و حدود قیاس تاریخی

هرچند ملاعبدالله در قرن دهم هجری زیسته و شرایط سیاسی - اجتماعی عصر او با جهان امروز متفاوت است، اما در چارچوب این پژوهش - که «اخلاق میانجی‌گر» را به‌مثابه یک الگوی درون‌سنتی استخراج می‌کند - می‌توان از سیره او کاربردهای تحلیلی محدود برای مسائل معاصر پیشنهاد کرد. مقصود در این بخش، نسبت‌دادن «انگیزه‌های مدرن» به ملاعبدالله نیست؛ بلکه نشان دادن این نکته است که چگونه یک عالم درون سنت، در متن منازعات و نهادها، فضیلت‌ها و قیود عملی را صورت‌بندی می‌کند و این صورت‌بندی‌ها می‌تواند برای بازاندیشی امروز الهام‌بخش باشد (MacIntyre, 1988, p. 349-350; Asad, 2009, p. 1-30).

۷-۱. نسبت حوزه و دولت (از دوگانه‌سازی تا تیپ‌شناسی رابطه)

داده‌های تاریخی نشان می‌دهد ملاعبدالله در نجف هم‌زمان در جایگاه علمی تدریس/تألیف و در یک نقش نهادی مرتبط با اداره حرم و شهر حضور داشته و خاندان او (بیت‌الملالی) در تاریخ نجف به‌عنوان شبکه‌ای «اعتمادمحور» توصیف شده است (مردی، ۱۳۹۵، ص ۵۷-۵۸؛ مردی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵؛ آل‌محبوبه، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۳۸۳؛ افندی اصفهانی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۱۹۱؛

حرزالدین، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۴-۷). تحلیل عبدی پور نیز نشان می‌دهد این نوع ورود بخشی از علما به نقش‌های نهادی، در فضای صفوی، ذیل «همگرایی نهادی» و کارکردهای تثبیت‌گر دین/دولت قابل فهم است (عبدی پور، ۱۳۹۵، ص ۶۲-۷۱). بنابراین، دلالت معاصر این الگو آن است که رابطه حوزه و دولت را می‌توان تیپ‌شناختی بازخوانی کرد: علاوه بر «انزوای کامل» و «ادغام کامل»، نوعی «همکاری نهادی خدمت‌محور» نیز قابل تصور است که در آن، عالِم یا نهاد دینی وارد برخی مسئولیت‌های عمومی می‌شود، اما شأن علمی و مرجعیت معرفتی خود را در قالب نهادی حفظ می‌کند (برای تأکید بر تنوع الگوها در عصر صفوی نیز مقایسه‌ی مسیر ملاعبدالله با مقدس اردبیلی معنادار است: عبدی پور، ۱۳۹۵، ص ۳۴).

۷-۲. گفت‌وگو با سنت‌های دیگر (گفت‌وگوی علمی به‌جای قطع رابطه یا تبعیت)

قرائن زندگی علمی ملاعبدالله نشان می‌دهد او در دوره تحصیل در شیراز، با متون منطقی رایج در مدرسه‌های جهان اسلام - از جمله آثاری که در میان اهل سنت محوریت داشته‌اند - به‌صورت مستقیم مواجه شد و بخشی از تولید علمی خود را در قالب «حاشیه» بر همین متون سامان داد (مردی، ۱۳۹۵، ص ۷۳؛ عبدی پور، ۱۳۹۵، ص ۲۸-۳۰). همچنین در شناخت‌نامه بر گستره و اهمیت حواشی منطقی او و نقش آن در سنت آموزشی فرامذهبی تأکید شده است (مردی، ۱۳۹۵، ص ۸۰-۸۵). از این رو، دلالت معاصر این بخش نه این ادعاست که ملاعبدالله پروژه «گفت‌وگوی بین‌مذهبی» به معنای امروز داشته؛ بلکه این است که سنت علمی او نشان می‌دهد گفت‌وگو می‌تواند از جنس مشارکت در یک زبان علمی مشترک باشد: ورود به متن مشترک، نقد از درون منطق آن، و پرهیز از تبدیل اختلاف به طرد و برچسب‌زنی. این الگو می‌تواند برای بازطراحی ادبیات گفت‌وگو در فضای تنش‌آلود امروز الهام‌بخش باشد، بی‌آن‌که به نسبی‌گرایی یا حذف هویت بیانجامد.

۷-۳. بازاندیشی در روش اجتهاد (پیوند عقلانیت صوری و مسئولیت اجتماعی)

در آثار ملاعبدالله، پیوند منطق مدرسه‌ای با استدلال فقهی و اصولی برجسته است و شناخت‌نامه بر اهمیت همین ترکیب در هویت علمی او تأکید می‌کند (مردی، ۱۳۹۵، ص ۸۰-۸۵). دلالت معاصر این مشاهده آن است که تقویت «عقلانیت صوری» در اجتهاد، می‌تواند از شتاب‌زدگی استنباطی بکاهد و زمینه را برای مسئولیت‌پذیری بیشتر فقیه نسبت به نتایج اجتماعی فتوا فراهم کند؛ امری که از نظر مبنایی با بحث «مسئولیت اخلاقی مفتی» در آثار ابوالفضل هم‌سوئی دارد، هرچند عین صورت‌بندی او نیست (Abou El Fadl, 2001, p. 547-548; Abou El Fadl, 2005, p. 1-40).

۷-۴. هویت دینی و اخلاق گفت‌وگو (تعریف هویت در نسبت با فضیلت‌های معرفتی)

اگر هویت دینی صرفاً بر تمایزات شعائری یا مرزبندی‌های سخت بنا شود، ظرفیت همزیستی و گفت‌وگو کاهش می‌یابد. اما مطالعه‌ی موردی ملاعبدالله نشان می‌دهد می‌توان «تقوای علمی»، «ادب اختلاف» و «گفت‌وگوی درون‌متنی» را نیز به‌عنوان عناصر هویتی تقویت‌کننده‌ی همزیستی در سنت شیعی برجسته کرد - البته در حد یک پیشنهاد تحلیلی و نه نسبت‌دادن قصد و انگیزه‌ی معاصر به

او (جعفریان، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۱۰؛ جعفریان، ۱۳۸۷، ص ۸۵۵).

۸. نتیجه‌گیری

مقاله حاضر، با بازخوانی زندگی، آثار و موقعیت اجتماعی ملاعبدالله بهابادی یزدی، کوشید نشان دهد که می‌توان الگوی اخلاقی خاصی را در سیره علمی و عملی او بازشناخت که از آن با عنوان «اخلاق میانجی‌گر» یاد شد. در این الگو:

۱. عقلانیت درون‌سنتی، با منطق و اصول فقه تقویت می‌شود؛
۲. وفاداری به سنت، با نقد درونی و بازخوانی خلاق همراه است؛
۳. تعامل با دولت، با حفظ استقلال اخلاقی و علمی پیوند می‌خورد؛
۴. و مواجهه با «دیگری» مذهبی، بر احترام و گفت‌وگو استوار است، نه بر حذف و تکفیر.

این خوانش، نه در پی اسطوره‌سازی از ملاعبدالله است و نه مدعی است که او در همه عرصه‌ها بی نقص عمل کرده است؛ بلکه می‌کوشد نشان دهد که چگونه یک عالم شیعی صفوی، در زیست‌جهانی پیچیده، توانسته از دل سنت، عقلانیتی اخلاقی برگزیند که امروز نیز قابل گفت‌وگو و الهام‌بخش است.

این مقاله با تمرکز بر زندگی، آثار و موقعیت نهادی ملاعبدالله بهابادی یزدی، کوشید «اخلاق میانجی‌گر» را به‌عنوان یک مفهوم تحلیلی درون‌سنتی استخراج و صورت‌بندی کند؛ مفهومی که نه بر اسطوره‌سازی از یک شخصیت تاریخی متکی است و نه در پی تحمیل دسته‌بندی‌های معاصر بر گذشته، بلکه می‌خواهد نشان دهد چگونه در متن سنت شیعی سده دهم، امکان جمع میان وفاداری به سنت و عقلانیت انتقادی، و نیز میان حضور نهادی و پرهیز از فروکاست شأن علمی وجود داشته است. روش کار بر دو پایه استوار بود: (۱) بازخوانی داده‌های تاریخی تراجم و گزارش‌های محلی نجف و عصر صفوی درباره موقعیت اجتماعی و نهادی او، و (۲) خوانش نمونه‌های روشی و هنجاری از آثار فقهی/اصولی او (به‌ویژه حاشیه بر ارشاد الأذهان) برای کشف «منطق عمل» در مقام استدلال و ترجیح.

یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که مؤلفه‌های «اخلاق میانجی‌گر» را می‌توان—به‌جای گزاره‌های کلی و غیرقابل سنجش—در سه سطح متمایز اما مرتبط صورت‌بندی کرد:

سطح روشی (عقلانیت درون‌سنتی): ملاعبدالله در سنت مدرسه‌ای شیعه، عقلانیت را از مسیر تقویت منطق استدلال، نظم‌بخشی به نقل اقوال، و پرهیز از شتاب‌زدگی در داوری سامان می‌دهد. در این سطح، «میانجی‌گری» به معنای عبور از دوگانه‌ی «تقلید بی‌پرسش» و «گسست از سنت» است: وفاداری به متن و میراث، همراه با نقد درونی و ترجیح‌گذاری مستدل. چنین رویکردی، به‌ویژه در فضایی که اختلاف فتوایی و کثرت اقوال واقعیت دائمی فقه است، نوعی اخلاق معرفتی تولید می‌کند: دقت، احتیاط عقلانی، و ادب اختلاف.

سطح هنجاری (عدالت حقوقی/معاملاتی و کارکرد اجتماعی قواعد): در آثار فقهی او (در حد شواهدی که مقاله بررسی کرده است) قواعدی مانند دفع ضرر، رعایت مصلحت/عدم ضرر، رجوع به عرف، و ملاحظات اجرایی قرارداد، صرفاً «توصیه فردی»

نیستند؛ بلکه در مقام تحلیل حکم، به صورت معیارهایی برای تنظیم رابطه حقوقی و پیشگیری از اجحاف و نزاع فعال می‌شوند. از این رو، مقصود مقاله از «عدالت» در اینجا، **عدالت فقهی حقوق محور** است (نه معنای مدرن نظریه پردازانه): یعنی کاستن از تحمیل زیان نامتعارف، تثبیت امکان اجرای منصفانه تعهدات، و جلوگیری از شکل‌گیری روابط نابرابر در سطح مناسبات مالی و اجتماعی. بدین ترتیب، «میانجی‌گری» در سطح هنجاری به معنای حرکت میان دو افراط است: نه تقلیل فقه به امر کاملاً فردی و مناسکی، و نه تبدیل آن به پروژه‌ای بیرون از منطق درون‌سنتی؛ بلکه فهم فقه به مثابه دانش تنظیم روابط و حل نزاع در چارچوب قواعد معتبر.

سطح رفتاری (میانجی‌گری نهادی و حفظ شأن علمی): داده‌های تاریخی بازتاب‌یافته در منابع مورد استفاده مقاله نشان می‌دهد ملا عبدالله در کنار نقش علمی، در ساختار نهادی نجف نیز حضور داشته و مسئولیت‌هایی مرتبط با اداره حرم و شبکه اعتماد اجتماعی پیرامون آن را برعهده گرفته است. این حضور را نمی‌توان صرفاً به «وابستگی سیاسی» یا «کناره‌گیری» فروکاست؛ بلکه می‌توان آن را نوعی حضور نهادی خدمت‌محور دانست که در آن، عالم در امر عمومی دین سهیم می‌شود، بی‌آنکه شأن علمی‌اش به کارگزاری صرف تقلیل یابد. مهم است تأکید شود که مقاله در این سطح، از نسبت دادن ادعاهای جزئی و قطعی درباره «موضع‌گیری سیاسی خاص» پرهیز می‌کند؛ زیرا هدف، استخراج یک «الگوی رفتاری قرینه‌محور» است، نه داوری درباره نیت‌ها یا جزئیات تاریخ سیاسی. برآیند این سه سطح نشان می‌دهد «اخلاق میانجی‌گر» در این مطالعه، یک توصیه تجویزی بیرونی نیست، بلکه نامی است برای مجموعه‌ای از قیود و فضیلت‌ها که در دل سنت و در تعامل با نهادها شکل می‌گیرد: عقلانیت استدلالی، ادب اختلاف، احتیاط عقلانی غیر وسواسی، حساسیت به آثار حقوقی - اجتماعی حکم، و حضور نهادی اعتمادمحور. از همین رو، «دلالت‌های معاصر» مقاله نیز باید در حد «کاربرد تحلیلی محدود» فهم شود: نه اینکه ملا عبدالله پروژه‌ای مدرن در نسبت حوزه و دولت یا گفت‌وگوی بین‌مذهبی داشته، بل اینکه مطالعه موردی او نشان می‌دهد چگونه می‌توان درباره تیپ‌های رابطه علم دینی و قدرت، و نیز امکان گفت‌وگوی علمی بر پایه زبان مشترک دانشی، با احتیاط و بدون جهش‌های بی‌مبنا اندیشید.

در پایان گفتنی است که این پژوهش چند محدودیت نیز دارد: نخست آنکه بخشی از بازسازی سیره ناگزیر بر داده‌های تراجم و گزارش‌های تاریخی متأخر تکیه دارد و بنابراین نیازمند سنجش انتقادی روایت‌هاست. دوم آنکه ظرفیت داوری دقیق‌تر درباره مؤلفه‌های روشی و هنجاری، در گرو واکاوی نظام‌مندتر متن کامل آثار ملا عبدالله (به‌ویژه همه حواشی فقهی و منطقی) و نیز مقایسه و تحلیل تطبیقی سیره او با دیگر عالمان هم‌دوره او (مانند مقدس اردبیلی و محقق کرکی) است. از این رو، گام‌های بعدی می‌تواند شامل (۱) تحلیل متن‌محور جامع حاشیه‌های فقهی - اصولی و استخراج شبکه مفاهیم هنجاری، (۲) مطالعه تطبیقی سیره او با الگوهای متفاوت عصر صفوی (از جمله چهره‌هایی با الگوی کناره‌گیری یا الگوی حضور حکومتی پررنگ‌تر)، و (۳) بررسی اجتماعی-نهادی نقش حرم‌ها و شبکه‌های اعتماد در تولید «اخلاق علمی» در حوزه‌های شیعی باشد.

فهرست منابع

- افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی بیگ. (۱۴۰۱ق). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*. تحقیق سید احمد حسینی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- آل‌محبوبه، جعفر بن باقر. (۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م). *ماضی النجف و حاضرها*. بیروت: دارالأضواء.
- بهابادی یزدی، ملا عبدالله. (۱۳۹۵ش). *حاشیه ارشاد الأذهان*. التحقيق و التصحيح اسماعیل بیک المندلاوی. دبیرخانه کنگره بین‌المللی ملا عبدالله بهابادی یزدی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷ش). *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*. تهران: نشر علم.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۸ش). *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حرزالدین، محمد. (۱۴۰۵ق). *معارف الرجال فی تراجم العلماء والأدباء*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- حرزالدین، محمدحسین. (۱۳۸۵ش/۱۴۲۷ق). *تاریخ النجف الأشرف*. قم: انتشارات دلیل ما.
- عبدی‌پور، حسن. (۱۳۹۵ش). *بررسی و تحلیل سیره علمی و عملی ملا عبدالله بهابادی یزدی*. دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه ملا عبدالله بهابادی.
- مردی، عباسعلی. (۱۳۹۵ش). *شناخت‌نامه: زندگی و آثار علامه میرزا عبدالله بهابادی یزدی*. دبیرخانه کنگره بین‌المللی علامه ملا عبدالله بهابادی.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۶ش). «دیدار صدها نفر از علما، فضلا، روحانیان و طلاب استان یزد با رهبر انقلاب». بهره‌برداری‌شده در تاریخ 2026/02/26 از سایت: <https://www.leader.ir/fa/content/3136>
- Abisaab, Rula Jurdi. (1994). "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501–1736: Marginality, Migration and Social Change". *Iranian Studies*, 27(1–4), 103–122.
- Abou El Fadl, Khaled. (2001). *Speaking In God's Name: Islamic Law, Authority, And Women*. London: Oneworld Publications.
- Abou El Fadl, Khaled. (2005). "The Place of Ethical Obligations in Islamic Law". *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 4(1), 1–40.
- Asad, Talal. (2009). "The Idea of an Anthropology of Islam". *Qui Parle*, 17(2), 1–30.
- Bano, Masooda (Ed.). (2019). *Modern Islamic Authority and Social Change, Vol. 1: Evolving Debates in Muslim Majority Countries*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cole, Juan Ricardo. (1988). *Roots Of North Indian Shi'ism In Iran and Iraq: Religion and State in Awadh*. Berkeley: University Of California Press.
- El-Rouayheb, Khaled. (2010). *Relational Syllogisms and The History of Arabic Logic, 900–1900*. Leiden: Brill.
- El-Rouayheb, Khaled. (2015). *Islamic Intellectual History in The Seventeenth Century: Scholarly Currents in The Ottoman Empire and The Maghreb*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heern, Zackery M. (2011). *Usuli Shi'ism: The Emergence of an Islamic Reform Movement in Early Modern Iraq and Iran*. (PhD Diss.). University Of Utah.
- MacIntyre, Alasdair. (1988). *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame: University Of Notre Dame Press.

- MacIntyre, Alasdair. (1994). *Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopedia, Genealogy, and Tradition*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Moten, Abdul Rashid. (2011). "Modernity, Tradition and Modernity in Tradition in Muslim Societies". *Intellectual Discourse*, 19(1), 1–20.
- Scott, David, & Hirschkind, Charles (Eds.). (2006). *Powers of the Secular Modern: Talal Asad and His Interlocutors*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Zubaida, Sami. (2009). *Islam, The People and The State: Political Ideas and Movements in The Middle East*. (3rd Ed.). London: I.B. Tauris.